Stvarni uticaj civilnog društva u Bosni i Hercegovini

-Analize i preporuke za politike-

Tijana Dmitrović

IBHI, Branilaca Sarajeva 47/III, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Sadržaj

Uvod 3
Dimenzije građanskog djelovanja 3
Tri sektora u civilnom sektoru 5
Kolektivizam vs. „masa“ 7
Vječita tranzicija (trostruka tranzicija) 9
Demokratija kao cilj 11
Otvoreno društvo 12
Društveni angažman u BiH 14
Zaključak 16
Preporuke 17
Literatura 18

Uvod

Civilni sektor u Bosni i Hercegovini je igrao veoma važnu ulogu tokom rata, kada je distribuirao međunarodnu humanitarnu pomoć, kao i nakon rata kada je dao važan doprinos glavnim političkim procesima, kao što su povratak izbjeglica i raseljenih lica, politička stablinost, integracija, pomirenje, zaštita ljudskih prava i socijalna inkluzija.

Ipak, svakodnevne promjene u političkoj situaciji, unutar BiH i njene bliže i šire okoline, stavlja potpuno drugačije izazove pred civilno društvo u Bosni i Hercegovini. Umjesto da distribuiraju humanitarnu pomoć ili da pružaju pomoć za povratak izbjeglica i raseljenih lica, nove političke okolnosti zahtijevaju jači angažman organizacija civilnog društva u prilagođavanju i usklađivanju BiH standarda sa standardima u Evropskoj uniji i principima otvorenog društva u vezi sa participacijom građana u definisanju javnih politika, monitoringu i analizi efekata javnih politika, borbi protiv korupcije i ispunjavanju ostalih zahtijeva koje Bosna i Hercegovina mora ispuniti da bi postala punopravni član Evropske unije.

Novi izazovi će zahtijevati da se civilno društvo suoči sa potpuno različitom organizacijom i funkcionisanjem, ali i sa definisanjem potpuno različite veze prema javnom/državnom sektoru. Građenje partnerstva kroz civilni, politički i društveni dijalog zahtijeva uspostavljanje jednog odgovarajućeg pravnog, institucionalnog i fiskalnog okvira i profesionalnih kapaciteta civilnog društva.

Dimenzije građanskog djelovanja

Djelovanje u civilnom društvu može sezati mnogo dalje od zastupanja isključivo vlastitih interesa pojedinaca, te se stoga ne može uvijek svesti na posebni društveno-ekonomski položaj tih pojedinaca koji u njemu djeluju. Takvo djelovanje može proizlaziti i iz vrijednosne motivacije i idealizma (ma koliko to bilo daleko od bh. stvarnosti). To je autonomno odgovoran stav pojedinaca spram širih društvenih problema, dakle problema koji nisu isključivo njihovi. Taj se stav, u paraleli s odgovornošću što se u razvijenijim zemljama očekuje od poslovnih korporacija (korporativnom odgovornošću), može nazvati *socijalnom odgovornošću*: ljudi su spremni založiti se i angažovati svoje vrijeme i resurse za rješavanje nečega što nadilazi njihov pojedinačan ili poseban interes.

Nažalost, u BiH možemo naći jako malo primjera socijalne odgovornosti u praksi. Da, građansko djelovanje je jako rašireno i, uzevši u obzir broj od preko 12.000 registrovanih nevladinih organizacija (Papić, Ž. Ninković, R. Čar, O. 2007. str. 58. Podatak iz istraživanja: Žeravčić, G. i Biščević, E. 2009, str. 74.), reklo bi se da je prilično organizovano. Međutim, čak i ako zanemarimo procjenu da je od tog broja organizacija jedva polovina aktivnih, ostaje činjenica da se većina tih organizacija fokusira na usko definisana područja rada, od interesa za njihove članove (udruženja boraca, RVI, sportska udruženja, itd.).

Pored toga, u trenutnim uslovima, u kojim političke elite još uvijek dominiraju nad svim područjima (društvenog) života, civilni angažman vrlo brzo gubi svoju socijalno odgovornu a dobija *političku* dimenziju. „Malo koji društveni problem (bilo na razini cijelog društva, bilo na razini regije ili lokalne zajednice) se može riješiti, a da to ne uključuje kakav nov ili izmijenjen propis, skup posebnih političkih (*policy*) mjera, drugačije postupanje organa uprave ili, u najmanju ruku – a možda i najteže – promjenu javne svijesti“ (Dvornik, S. 2009. str. 199).

Angažman koji ozbiljno teži rješenju nekog društvenog problema nije dovršio svoj zadatak dok ne izazove promjene i na političkoj razini. Angažman civilnog društva mora biti usmjeren na *javnost*: provociranje rasprava kojima se otvaraju sporne teme, uvjeravanje u opću vrijednost cilja za koji se zalažu, pridobivanje podrške akciji u njegovu korist, prokazivanje protivničkih stavova itd. Jednom kada određeni angažman dobije podršku građana, insistira se na promjenama u politikama koje bi, na kraju, morale dovesti do opipljive, konkretne promjene koja će građanima biti vidljiva.

Jednostavnije rečeno, za kontinuitet građanskog angažmana neophodna su (mada ne i dovoljna) dva ključna preduslova djelovanja civilnog društva. Jedan je *društveno-ekonomski*, a drugi *kulturni* (Dvornik, S.). Prvo, nužno je da članovi društva koji nemaju direktan pristup centrima moći i odlučivanja imaju dovoljno vlastitih resursa, “diskrecijskog novca” i slobodnog vremena, kako bi jedan njihov dio mogli posvetiti dobrovoljnim aktivnostima i angažmanu. U bosanskohercegovačkom kontekstu, članovi društva koji možda i ispunjavaju te preduslove većinom nemaju čime biti nezadovoljni i, samim tim, nemaju motivaciju da utiču na promjene u društvu. Ostatak stanovništva je preokupiran egzistencijalnim problemima da bi se dublje pozabavio njihovim uzrocima i mogućim rješenjima. Za njih i ne čujemo, izuzev putem povremenih *šokantnih* reportaža ili akcija prikupljanja pomoći.

Drugi preduslov je *politička kultura participacije*: smisao za (su)odgovornost državljana i državljanki za posljedice političkih odluka i mjera što ih donose i provode ovlaštene političke i javne institucije, koja mora biti praćena spremnošću za angažovanje u javnom raspravljanju, nadzoru, kontroli, korigovanju (kako konstruktivnim inicijativama tako i putem pritisaka) mjera i djelovanja vlasti.

Prevlast duboko apolitičnih stavova u društvu u bivšoj Jugoslaviji je presudno odredila tradiciju angažiranoga građanski odgovornog djelovanja. Relativna otvorenost Jugoslavije i pod komunističkom vladavinom je pružala mnogo prilika da ljudi svoje probleme rješavaju preko privatnih “projekata”, pod uvjetom da se ne miješaju u politiku, koja je bila monopol komunističke nomenklature. Stanovnici su imali više ekonomske i kulturne slobode, kao i znatno viši materijalni standard života u poređenju sa drugim socijalističkim zemljama. Dok je to pružalo dovoljan prostor za poboljšavanje privatnog života, nije se primjećivalo da ta

relativna sloboda nije bila zagarantovana kao pravo. Još se manje osjećalo da nedostaje politička sloboda, kao pravo izbora i barem indirektna kontrola vlasti koja, u krajnjoj liniji, „proizlazi iz pristanka državljanki i državljana i njima je odgovorna“.

Nakon promjene političkog i ekonomskog sistema, očekivanja građana su bila visoka, ali se nisu ostvarila. Ušli su u proces demokratizacije bez dovoljno informacija o praktičnim načinima da se i sami uključe i utiču na taj proces. Mnogobrojni formalni oblici participacije građana, uključujući glasanje, referendume, opštinska vijeća ili vijeća mjesne zajednice, javne prezentacije, javne izložbe i javne rasprave, se jako malo koriste i rijetko kada ostvaruju praktične rezultate. Čak i kada bi se u potpunosti koristili, oni moraju biti dopunjeni neformalnim oblicima participacije koji nisu ograničeni ni na koji način: neformalno samoorganizovanje građana, udruživanje, pa čak i demonstracije koje su u BiH dosta prisutne, ali im često nedostaje jasno definisan cilj i svrha, te istrajnost učesnika i organizatora u svojim zahtjevima.

Postoje različiti oblici participacije javnosti: od razmjene informacija, preko savjetovanja, do aktivnijih oblika učestvovanja, kao što su partnerstva, koja uključuju jači utjecaj građana na javne politike i usluge, što bi trebao biti glavni cilj. Nažalost, u BiH je mnogo slučajeva gdje se participacija koristi samo kao legitimiranje već usvojenih odluka i nije namijenjena aktivnoj suradnji u odlučivanju, suradnja se događa na nadziran, vođen i, u mnogim prilikama, manipulativan način. To se, u većini slučajeva, postiže donošenjem važnih odluka “iza zatvorenih vrata” ili savjetovanjem s odabranim stručnjacima, a da se pritom konačni prijedlog podastire javnosti samo kao informacija.

S druge strane, spontani pokušaji participacije građana u bosanskohercegovačkom društvu obično proizlaze iz nezadovoljstva nekom određenom činjenicom ili stanjem, čije se poboljšanje zahtijeva odmah i bezuslovno, bez pravog poznavanja procesa koji mogu dovesti do rješenja tog problema. Jedno je zahtijevati instant-promjene, a sasvim drugo uticati na mehanizme i učestvovati u samim procesima koji će rezultirati željenom promjenom.

Tri sektora u civilnom sektoru

Generalno govoreći, civilno društvo je pokušaj da se stvore novi kapaciteti za stvarno i sveobuhvatno uključivanje građana u društvene procese i njihovu participaciju u donošenju odluka, zajedno sa klasičnom formom parlamentarne demokratije, vlade koja funkcioniše i državnih institucija. Tačnije, uključuje demokratski izabranu, transparentnu i odgovornu vladu i vladavinu prava; slobodan pristup informacijama i nezavisne medije; udruživanje građana u različite tipove nevladinih organizacija kako bi se ostvarili društveni ciljevi, lokalnu samoupravu i drugo.

Unutar civilnog društva, naravno, djeluje i tzv. civilni sektor, tijelo koje se sastoji od nebrojenih organizacija, sindikata, vjerskih ustanova, medija i sl. Organizacije civilnog društva u BiH su najvećim dijelom fokusirane na pružanje socijalnih usluga, dok je u oblastima kao što su političko djelovanje i formulisanje politika njihova uloga još uvijek od manje važnosti. Goran Žeravčić i Edin Bišćević u svojoj studiji (2009. Strana 145) navode: „Sposobnost civilnog sektora da učestvuje u kreiranju javnih politika je gotovo zanemariva. Postoje dva glavna razloga za ovo. Prvi je gotovo potpuno odsustvo think tank-ova u Bosni i Hercegovini. Osim Nezavisnog biroa za humanitarna pitanja (IBHI), nijedna institucija civilnog društva u Bosni i Hercegovini nije pokazala sposobnost da vrši stalni monitoring i analizira efekte određenih javnih politika u Bosni i Hercegovini. Svi drugi pokušaji monitoringa i analize efekata javnih politika u Bosni i Hercegovini su bili samo projektni pokušaji koji su se završili zajedno sa tim projektima“. Što zbog raspona različitih interesa unutar njega, što zbog razlike u uticaju različitih vrsta civilnih organizacija, civilni sektor se može raščlaniti na tri podsektora.

Prvi „podsektor“ sačinjavaju organizacije civilnog društva čije je polje djelovanja uslovljeno stavovima i politikama određenih grupacija u društvu i mijenja se u skladu s njima. One se prilagođavaju željama jedne od političkih stranaka i zastupaju ih kroz svoje aktivnosti pod maskom zastupanja „interesa građana“. Nažalost, njihova prisutnost u svakodnevnom životu u BiH je velika i do te mjere su promovisane da mnogi građani čitavo civilno društvo svrstavaju u taj isti, ispolitizirani kontekst. Zadatak im je da privlače pristalice i glasače i rijetko bilježe aktivnost van predizbornih kampanja.

Ova kategorija udruženja uključuje ona koja su osnovana sa ciljem da pružaju podršku određenim političkim opcijama i da ispunjavaju interese onih društvenih grupa koje predstavljaju potencijalno izborno tijelo za određenu političku opciju. Mnoga od njih su naslijeđena iz komunističkog perioda. Kao što je bio slučaj u ovom periodu, jedinice lokalne samouprave još uvijek imaju glavnu riječ u njihovom organizovanju, finansiranju i umrežavanju. Kontinuirana podrška ovim udruženjima, bez obzira na promjene u društvenim odnosima, još uvijek prati tradiciju koju se nijedna politička opcija ne usuđuje promijeniti. Glavni problem ovih udruženja je nedostatak finansijskih resursa, i to što glavni izvori finansiranja njihovih aktivnosti dolaze direktno iz javnih/vladinih budžeta. Preko 60% izvora koji se distribuiraju iz opštinskih budžeta udruženjima se dodjeljuju ovoj kategoriji udruženja, bez ciljeva i evaluacije efekata ovih sredstava. Jedinice lokalne samouprave objašnjavaju takvu raspodjelu sredstava iz opštinskih budžeta potrebom da se promoviše lokalna zajednica kroz sport, kulturu i humanitarne aktivinosti.

Druga vrsta organizacija civilnog društva su tzv. „think-tanks“, organizacije koje se fokusiraju na analiziranje i proučavanje društva u kojem postoje i osmišljavanje strategija za rješavanje mnogobrojnih društvenih problema. Iako njihove analize često otkrivaju veoma važne probleme u društvu i imaju konstruktivne preporuke, važno je naglasiti da su one obično

dostupne samo nekim skupinama („intelektualcima“, drugim OCD, državnim institucijama i političarima). Kvalitet i učinak rada think-tankova se, stoga, ne ocjenjuje samo kvalitetom njihovog rada, nego i time da li taj rad ima ikakvog odraza na rad javnih institucija ili stvaranje politika i strategija. U BiH je objavljen ogroman broj publikacija koje se bave svim mogućim društvenim temama, ali njihov efekat se obično svodi na par članaka u novinama i pokoji besciljni okrugli sto.

Treći podsektor, koji čini ogromnu većinu civilnog sektora, su tzv „grassroots“ organizacije. Grassroots udruženja su mala lokalna udruženja koja su direktni prevodioci i predstavnici interesa različitih politički marginaliziranih društvenih kategorija, koja uglavnom djeluju na lokalnom nivou.

Ova kategorija uključuje različita udruženja od udruženja povratnika i izbjeglica, udruženja koja okupljaju osobe sa invaliditetom i posebnim potrebama, lokalnih omladinskih inicijativa, udruženja poljoprivrednika i udruženja koja su osnovana sa ciljem promovisanja poljoprivrede i ruralnog razvoja, do različitih inicijativa za lokalni razvoj itd. Ukratko, ovo je cijeli niz različitih udruženja koja su nastala kao izraz potrebe običnog čovjeka na određene društvene izazove. Karakteristika ovih udruženja jeste da imaju neupitnu i veoma jaku društvenu legitimnost u svojim zajednicama, i da su prepoznata kao grassroots inicijative u tom smislu.

S druge strane, ove organizacije nemaju adekvatne tehničke kapacitete da aktivno učestvuju u definisanju javnih politika i da apliciraju za fondove međunarodne zajednice. Nažalost, njihova glavna slabost je slaba umreženost kao i nedostatak umrežavanja, te nedostatak mehanizama za utjecanje na javne politike. Ona su idealna za istraživanje potreba građana ili potreba različitih društvenih kategorija, ali također i za procjenjivanje efekata određenih javnih politika. Njihov direktni uticaj na društvo (iako je društvo u ovom slučaju uglavnom ograničeno na lokalnu zajednicu) je snažan, uprkos teškoćama s kojima se suočavaju. Krajnji cilj im je poboljšati kvalitet življenja svojih članova, a za to obično imaju veoma ograničena sredstva te malu ili nikakvu podršku vlasti.

Kolektivizam vs. „masa“

Kroz istoriju, nosioci promjena su uglavnom bile nezadovoljne mase i manje alternativne civilne grupacije, tu i tamo i vrhovi ili dijelovi vladajućih elita, ali nigdje nije bilo neke *„revolucionarne klase“* (Dvornik, S. 2009). To su bili obični ljudi, pod pravim vođstvom i sa realnim ciljevima, koji se organizuju i djeluju u istom smjeru.

Samo nezadovoljstvo, čak i masovno, ne može se pretvoriti u politički pritisak i akciju iz interesa za promjene. „Demokratski revolucionari“ su uglavnom male grupe intelektualaca

koje samo iskazuju opšte neraspoloženje u obliku osnovnih principa demokracije i ljudskih prava, i tek su se djelimično spremne uključiti u političku borbu za vlast.

Rascjepkano društvo individua predstavlja neki politički faktor samo periodično, prilikom izbora, odnosno u predizbornim periodima. Organizovani civilni akteri mogu zadržati neki uticaj i između periodičnih izbora. Mogu uticati na politički plan nekog društva provocirajući i otvarajući teme koje država i/ili političari zanemaruju ili potiskuju; mogu kritički procjenjivati političke mjere i programe koji se donose i provode; mogu pritiscima ili konstruktivnim inicijativama – ovisno o spremnosti političkih profesionalaca da slušaju – inicirati i suodređivati te političke programe i mjere. Ukratko, mogu poremetiti situaciju u kojoj se politički "narod" okuplja samo kada se to od njega traži, prilikom izbora, a onda se, čim se obave izbori, raspušta na sljedeće četiri godine (bez obzira formirala se Vlada nakon izbora ili ne).

Kolektivizam je ukorijenjen u činjenici da pojedinac i materijalne uvjete egzistencije i prava, koja su zapravo institucionalno osigurane "povlastice", svoje mjesto u društvenoj podjeli rada i društvu uopšte dobiva isključivo putem pripadanja zajednici ili njenom određenom njenom dijelu (npr. ratni vojni invalidi, članovi sindikata, itd.). I dalje se očekuje da država osigura bitne elemente ljudske sigurnosti, ne samo kao ljudska prava i socijalnu zaštitu nego i na ekonomskom polju.

Nerazvijenost ideja, pa i elementarnih vještina organizovanja, javnog izražavanja i komunikacije ostavlja društvo i dalje kao *masu*, koju više ne tjeraju u tu ulogu silom prilika, ali koja ni uz sve današnje „slobode" nema snage da se transformiše u civilno društvo. Osim što je promjene zatiču u stanju političke zapuštenosti, na nju se obrušavaju nove nesigurnosti tržišta, inflacije, gubitka sigurnog zaposlenja i svih drugih "garancija sigurnosti" što ih je pribavljao bivši paternalistički režim. Upravo to je razlog zašto civilno društvo primjećujemo samo periodično, kada se sve ili većina organizacija fokusira samo na jedno ključno pitanje, bez obzira na to što im se polja djelovanja i ciljevi drastično razlikuju.

Novi socijalni pokreti pokazali su da značajni dijelovi razvijenih društava uzimaju probleme neposrednih privatnih ili posebnih interesa kao svoje vlastite i spremni su se na njima intenzivno angažirati. Masovna mobilizacija je, doduše, kratkotrajna i vezana uz povode *ad hoc* (primjer: protesti povodom ubistva Denisa Mrnjavca u Sarajevu), ali i kada jenjava ne odumire sasvim i pojavljuje se iznova, u novim povodima. Za sobom međutim ostavlja trajnu aktivnu prisutnost manjih grupa, udruženja i ostalih organizacija. Uspostavljaju se i međunarodne mreže i organizacije, koje s međunarodnim institucijama i agencijama često sarađuju bolje nego državna vlada, vođene partikularnim interesima.

Za civilno djelovanje neophodna je javnost, a u njoj su se brzo pojavili razni spretniji i ambiciozniji igrači. Civilno društvo, drugim riječima, uključuje i želje njegovih aktera i

očekivanja koja sežu dalje od njega. Javnost nije nikakva odvojena sfera niti sektor, nego u njoj djeluju isti oni ljudi koji su svojom glavnom preokupacijom ekonomski subjekti, ona je dio sveukupnog društva. Kada ta javnost razvije svijest o kolektivizmu i organizovanom djelovanju, prestaje biti *masa*, a postaje civilno društvo.

Vječita tranzicija (trostruka tranzicija)

Socijalnu dinamiku u BiH je okarakterisala "trostruka tranzicija". Jednostavna i brza tranzicija ka održivom razvoju Bosne i Hercegovine je u najvećem interesu zemlje kao što su i izgradnja lokalnih kapaciteta i institucija. Nažalost, tranzicija do sada nije bila ni jaka ni brza.

Tranzicija u poslijeratnom periodu i međunarodna pomoć za tranziciju su dvije karakteristike BiH. Nažalost, BiH nije dobro iskoristila ovu drugu. Čak i danas, proces tranzicije je na samom početku. Nedostaju novi zakoni i tržišne institucije, a "prava" privatizacija je počela tek 2000. godine. Tranzicijski period je, kao i u ostalim u zemljama Srednje i Istočne Europe, donio ozbiljne probleme mnogim zajednicama i njihovim građanima. Nema dovoljno poslova, komunalnoj infrastrukturi su potrebna poboljšanja, pružanje javnih usluga je sve manje kvalitetno, ekološki problemi su sve prisutniji, ljudi su nezadovoljni kvalitetom svog života, potrebni su im poslovi, bolji izgledi za njihovu djecu itd. U takvim uslovima, građanski angažmani u svim oblicima padaju u drugi plan.

Implementacija Mirovnog sporazuma u suštini predstavlja tranziciju iz rata u mir, prvu od tri vrste tranzicije. Ova *politička* tranzicija je, ujedno, i jedina koja je, bar formalno, završen proces u Bosni i Hercegovini. Mir je postignut, mada je rat još uvijek veoma prisutan u mentalitetu, prije svega, političkih poglavara koji se i dalje ponašaju kao da je opsadno stanje, ali i stanovništva koje rijetko kad primjenjuje kritički pristup informacijama i propagandi kojom je obasuto. Politički faktori dominiraju socio-ekonomskom scenom i ozbiljni napori će biti potrebni kako bi se prioriteti u BiH ispravno postavili.

Ekonomska tranzicija iz centralne ekonomije i političkog monopola ka slobodnom tržištu, demokratiji i civilnom društvu je ključna za budućnost i ostale tranzicijske procese. Krajnje je vrijeme da se BiH se suoči sa posljedicama rata i sa osnovnim promjenama u ekonomskom i političkom sistemu. Činjenica je da je BiH zemlja u kojoj se i sama tranzicija, direktno i indirektno, do sada finansirala iz inostranstva. Međutim, strani kapital u državi neće vječno biti na raspolaganju.

Socijalna tranzicija prije svega podrazumijeva prihvatanje novog sistema socijalne zaštite koji se neće zasnivati na „statusnim" pravima, već na istinskim potrebama pojedinaca. Značajan dio stanovništva koji je prije rata imao relativno visok standard življenja, sada se nalazi ispod generalne linije siromaštva. S druge strane, socijalnu pomoć primaju osobe koje su u poslijeratnom periodu i više nego dobrostojeće, samo zbog toga što upisane na spiskove osoba s pravom na socijalnu pomoć. Tako imamo primjere visokopozicioniranih funkcionera

koji i dalje primaju invalidnine od par stotina maraka iako su im prihodi desetke puta veći od prosječne bosanskohercegovačke plate.

Ključni faktor u sprovođenju tranzicije ka društvenoj održivosti i razvoju je potpuna promjena mišljenja i stavova, prije svega, ljudi u BiH, što će rezultirati promjenom u ponašanju i razmišljanju vlasti. Većina BiH populacije, prema tradicionalnom načinu razmišljanja, vjeruje da je međunarodna zajednica donijela promjene u državi time što je preuzela ulogu 'pokrovitelja'. Tokom socijalističke ere, ljudi su očekivali da država riješi sve probleme, kako građana tako i poslovnog sektora. Slično tome, ljudi u BiH danas očekuju da međunarodna zajednica riješi sve njihove probleme, dok lokalne inicijative ostaju zaleđene, a državni lideri i stanovništvo ostaju pasivni. Ako Bosna i Hercegovina hoće da se oslobodi ove kulture ovisnosti, mora postojati radikalna promjena u načinu razmišljanja koja će preferirati organizovani kolektivizam kao način djelovanja.

Legitimitet postojećih i budućih reformi – kao i demokratskih institucija koje insistiraju na njihovom provođenju – ugrožen je ne samo padom životnog standarda i porastom siromaštva nego i drastičnim porastom socijalne nesigurnosti. Ona međutim nije uvjetovana samo prelazom iz ekonomije i politike komunističkog sistema u demokratsku tržišnu privredu, u kojoj ni radna mjesta ni opstanak poduzeća nisu zajamčeni nikakvim planom iza kojega stoji politički autoritet. Nesigurnost je uvjetovana i nečime čega nema – nerazvijenošću, nefunkcionalnošću i neprikladnošću organizacija civilnog društva, koje u razvijenim kapitalističkim zemljama prate razvoj tržišne privrede i koriguju njene nepovoljne efekte. U trostrukoj tranziciji ove države, socijala je uglavnom ostala u drugom planu u odnosu na građanska i politička prava, a socijalne institucije nisu dovoljno prilagođene novim izvorima nesigurnosti.

Nažalost, tranzicija se ne posmatra kao prepreka koju treba prevazići, već se konstantno koristi kao izgovor za nedjelovanje kao da će se sama riješiti nekim prirodnim putem. Bosna i i Hercegovina kao „zemlja u tranziciji“ je bila prihvatljiva u godinama neposredno nakon rata, ali 16 godina kasnije, kada bi, po svim pravilima, javni život trebala činiti jedna nova generacija političara, politika, javnih i civilnih tijela, kod nas su i dalje na sceni iste osobe i isti problemi. Vrijeme je da se zapitamo kada će doći vrijeme da se situacija promijeni i ko će biti ključni akteri te promjene.

Na prethodno navedene tri vrste tranzicije koje su obilježile postratni period se može dodati još jedna vrsta, aktuelna tek u posljednjih par godina: proces EU integracija. Vodeći dokument implementacije Strategije integrisanja BiH u EU je Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (uključujući Prelazni/Privremeni sporazum). Sporazum definiše kratkoročne i srednjoročne prioritete saradnje između Bosne i Hercegovine i EU. Ispunjavanje obaveza potrebnih za članstvo Bosne i Hercegovine u EU zahtijeva razvijanje ukupnih institucionalnih kapaciteta zemlje i investiranje u pojedine oblasti, što neće i ne mogu biti samo promjene

„na papiru“, već će se morati odraziti i na same građane i njihov kvalitet života. Ostaje nam da se nadamo da ova tranzicija, za razliku od prethodno navedenih, neće ostati nedorečena.

Demokratija kao cilj

Iako se ne može naivno razumijevati kao vladavina puka, demokratija ipak označava poredak u kojem narod nad državnom vlašću ima indirektnu kontrolu putem direktnog biranja zakonodavnog tijela, kao svog predstavništva, formiranja političke volje u javnosti i raznih kanala uticaja posebnih interesnih grupa (Dvornik, S. 2009). Vladavina prava ograničava djelovanje vlasti putem opštih i za sve jednako važećih zakona te ga čini preglednim i predvidivim za građane. S druge strane, tržišna privreda implicira slobodu autonomnog donošenja poslovnih odluka, formiranja cijena i investiranja kapitala prema tržišnim signalima.

U ogromnoj količini literature o tranziciji i demokratiji na Zapadnom Balkanu, obično se svi slažu da je za izgradnju, konsolidovanje i djelovanje demokratije neophodno i jako, aktivno civilno društvo, ali i da razvoj demokratije osigurava uslove za takvo društvo. U ne mnogo manjem obimu literature o razvoju civilnog društva u postkomunizmu, kao samo po sebi razumljivo se uzima da je za njega, kao i za djelovanje njegovih aktera, nužan okvir demokratije i vladavine prava, ali tamo gdje je taj okvir slab, civilno društvo može odigrati presudnu ulogu u njegovom jačanju.

Razvijenost civilnog društva je konkretan pokazatelj moderniziranosti političke zajednice. A upravo to nedostaje u gotovo svim istočnoevropskim društvima u tranziciji, pa i u BiH. To je i razlog zbog čega su se procesi pluralizacije i liberalizacije u tim društvima relativno lako i brzo ostvarili, ali onaj najvažniji – proces demokratizacije – ostvaruje se znatno teže i sporije, dok je negdje posve izostao. Štaviše, procesi pluralizacije i liberalizacije u multietničkim i multikulturnim društvima, kao što se vidi na primjeru zemalja bivše Jugoslavije, su otvorili prostor produbljivanju razlika i otvaranju temeljenih sukoba. Ti su procesi djelovali retrogradno i krajnje destruktivno, razarajući i one minimalne, dotad razvijene odnose civilnog društva.

Institucionalna uspostava demokratskog pokreta je svakako neophodan uslov koji može jamčiti razvoj političkog pluralizma, građanskih sloboda i sistem pravne regulacije. Ali formalna demokratija ne znači i stvarnu demokratiju. Ona ostaje sama sebi svrhom ako izostaje njezin stvarni sadržaj – skup svih socijalnih institucija koje čine civilno društvo, a čiju autonomiju onemogućuju politička vlast ili kapitalistički ekonomski odnosi.

Društvene pretpostavke stvaranja segmenata civilnog društva i građanskog pluralizma u takvim uvjetima su izostale uprkos razvoju industrijskog načina proizvodnje. Dogodio se proces modernizacije bez modernosti, industrijskog razvoja bez građanskog razvoja,

ideologijske umjesto organske društvene integracije (Dvornik, S. 2009). Društvena nerazvijenost, uvjetovana tom ograničenom modernizacijom, znatno je doprinijela obnavljanju ideoloških šablona (nacionalnih umjesto klasnih), te nedemokratskih oblika vladanja pod maskom želje za demokratizacijom (i pridruživanjem EU).

U tranzicijskim zemljama, demokratsko iskustvo je relativno kratkog vijeka, neujednačeno i vrlo često frustrirajuće. Za dalji razvoj demokratije u tim zemljama potrebna je "dvostruka demokratizacija", demokratizacija države i civilnog društva, jer oni jedno drugo održavaju, omogućuju, ali i ograničavaju.

Ono što je zabrinjavajuće u ovom procesu je sveprisutno uvjerenje da demokratija ima neku vlastitu snagu kojom se prije ili kasnije potvrđuje kao jedini prikladan politički oblik koji prije ili kasnije mora nastupiti. Tako može biti svejedno kako djeluju, djeluju li i postoje li uopšte, društveni preduslovi za izgradnju nečega što bi trebalo biti sistem uticaja društva na državu i odgovornosti države prema društvu. Kako "tranzicija" leksički označava naprosto prelaz ili premosnicu, taj termin i u tako sažetom obliku ukazuje na to da se procesu koji je počeo u raspadu komunističkih režima već unaprijed zna kraj - demokratizacija.

Demokratija ne bi trebala biti samo kompletna institucionalna struktura (koja štiti lične slobode, omogućuje javno djelovanje i osigurava kontrolu sistema) nego i razvijeno građansko društvo kao protuteža državi. Prečesto se dešavaju situacije u kojima se javnost pita *djeluje li* građansko društvo. Umjesto toga, pitanje bi trebalo biti kojim se proceduralnim putevima i u okviru kojih institucija suočavaju, sukobljavaju ili usklađuju različiti interesi te kako se dolazi do odluka što uvažavaju i načelo vladavine većine i ideju prihvatljivosti za sve. Društvo je dostiglo dovoljan stepen socijalne integracije kroz unutrašnje norme i pravila igre, a društveni akteri, unatoč sve većoj kompleksnosti sistema i političkoj apatiji naroda, imaju i interes i način da učestvuju u formiranju političke volje.

I građanska i politička prava, osim što za sobom povlače to da drugi imaju obavezu ne zadirati u njih, znače i da oni na koje se ta prava odnose, tj. svaka osoba, ima moć odlučivanja o njihovu provođenju. Društvo je, posredstvom pravne države, odgovorno za zaštitu prava, ali nositelji tih prava – građani - ne smatraju da su zauzvrat odgovorni za društvo.

Otvoreno društvo

Otvoreno društvo je koncept koji je prvobitno razvio filozof Henri Bergson, a popularizirao ga je austrijsko-britanski filozof Karl Popper u svojoj knjizi "*Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*" (*Open Society and Its Enemies)*, koja je objavljena 1945. godine. Međutim, za njegovu rasprostranjenost je najzaslužniji George Soros koji je na tom pojmu i ideji zasnovao svoje Soros fondacije i Institut Otvoreno društvo. OSI i mreža Soros fondacija implementiraju

niz inicijativa kojima žele promovisati otvoreno društvo i u skladu s tim oblikuju politiku vlade i pružaju podršku obrazovanju, medijima, javnom zdravstvu, ljudskim i pravima žena, kao i socijalnim, pravnim i ekonomskim reformama.

Uopšteno govoreći, otvoreno društvo karakteriše pouzdana vladavina zakona, postojanje demokratski izabrane vlade, raznoliko i dinamično civilno društvo i poštovanje prava manjina. U otvorenom društvu, vlada ima ulogu da odgovara na potrebe i zahtjeve svojih građana, a građane predstavljaju organizacije civilnog društva. Takva vlast je tolerantna, a svi politički mehanizmi su transparentni i fleksibilni.

Političke slobode i ljudska prava su temelj i srž jednog otvorenog društva. To je , naravno, jedan utopijski ideal koji možda nikad nećemo postići, ali je nesumnjivo da su se neke države mnogo više približile tom idealu od drugih. Međutim, to i jeste jedna od Popperovih pretpostavki: otvoreno društvo i jeste proces koji se nikada ne završava: bez obzira koliko napredovalo, otvoreno društvo je uvijek nesavršeno društvo otvoreno za napredak i poboljšanja (Popper, K. 2003).

Kao što je već rečeno, civilno društvo kao dio otvorenog društva ima ulogu da predstavlja građane. To je njihova veza s vlašću i način da utiču na napredak u društvu. BiH, kao jedna od mnogih država u kojoj se otvoreno društvo često navodi kao cilj, taj aspekt njegovog djelovanja još uvijek nije prihvatila. Veoma su rijetki slučajevi dobre prakse kada vlasti uvažavaju glas civilnog društva i surađuju s njim. Primjeri partnerskog odnosa su još rjeđi. Ipak, polako bilježimo napredak i u tom području. Partnerstva dobijaju nove olakšavajuće mehanizme i svaki dan se bilježe nove dobre prakse. Kao primjer može poslužiti osnivanje Fondacije za socijalno uključivanje koja počiva upravo na principima partnerstva između javnog i civilnog sektora. Praktičan primjer partnerstva se može vidjeti i u Švicarskom programu podrške nevladinim organizacijama u Bosni i Hercegovini, koji je implementirao IBHI, a trajao je od 2004. do 2009. godine i podržao je 53 projekta implementirana od strane 29 nevladinih organizacija na teritoriji 29 bosanskohercegovačkih opština.

Civilno društvo je postalo ozbiljnije uključeno u pitanja osiguranja barem minimalnog standarda ljudskih prava i uključivanja svih grupa, posebno marginalizovanih na ekonomskom, socijalnom, političkom i kulturnom polju, u društvo. Proces saradnje civilnog sektora s državnim institucijama podržava i Međunarodna zajednica, koja naglasak stavlja na institucionalne reforme koje se jedino mogu implementirati u saradnji s lokalnim vlastima. Veliki napredak se primjećuje u finansiranju organizacija civilnog društva iz javnih budžeta, o čemu svjedoče rezultati istraživanja „Na pola puta“ (FSU u BiH, 2011) prema kome je u 2010. godini iz javnih budžeta u Bih izdvojeno 114 miliona KM za nevladin sektor. I pored toga će trebati godine da civilno društvo u BiH uspješno riješi ovisnost o inostranim sredstvima.

Glavna prepreka koja je prepoznata u ovom procesu bio je manjak kapaciteta državnih službi za planiranje, razvoj i implementaciju državnih politika. Ogromna većina državnih odluka se

donosi bez evaluacija ili analiza, samo na osnovu ličnih stavova ključnih aktera (premijera i ministara, načelnika i poglavara političkih stranaka na opštinskom nivou).

Još jedna prepreka koja sprječava civilno društvo da se uključi u proces donošenja odluka se ogleda u postojanju oportunističkih grupa koje ne podržavaju nikakav oblik demokratizacije u okviru postojećeg sistema donošenja odluka, jer bi to uzrokovalo umanjenje prava i privilegija upravo tih grupa, s obzirom da se njihova prava u pravilu ostvaruju nauštrb drugih.

Civilno društvo se trenutno suočava s izazovom ubjeđivanja drugih organizacija civilnog društva (medija, sindikata i vjerskih organizacija) da prihvate principe koje je usvojila većina aktivnih nevladinih organizacija, kako bi stvorili demokratske institucije koje će garantovati slobodu od isključivanja za dobrobit interesa bilo koje društvene grupe, bez obzira koji su se kvaliteti pripisivali toj grupi kroz istoriju. Rješenje mora biti dugoročno i upotpunosti u skladu s principima otvorenog društva.

Društveni angažman u BiH – Civilno društvo kao način djelovanja

Sa prvim znacima krize i raspadom socijalizma termin civilno društvo postaje aktuelan najprije u krugovima intelektualaca, a potom i u javnom diskursu u Bosni i Hercegovini. Od tada se civilno društvo razumije kao uglavnom pozitivan koncept, odnosno koncept koji implicira uglavnom pozitivne karakteristike, vrijednosti i akcije. To je trajalo još par godina poslije rata, odnosno u periodu kada su dominirali međunarodni NVOi koji su djelovali bez obaveze i značajno doprinosili oporavku. Kako se fokus počeo prebacivati na domaće nevladine organizacije i organizacije civilnog društva, pojavila se sumnja u motive njihovog rada (koja je, nažalost, često bila opravdana), što se odražavalo i na one organizacije koje su zaista uspijevale da opravdaju svoje postojanje. Danas se još uvijek, mada u manjoj mjeri, sumnja u rad civilnog sektora ali to nepovjerenje nije uvijek opravdano.

Pozitivan je pomak to što se sve više računa na civilno društvo kao izvor volonterskog rada i neprofitnih institucija koje će neke, posebno socijalne, usluge pružiti s barem zadovoljavajućom stručnošću, a uz manje troškove. Veća je novost to da je dio civilnog društva, dajući tako “nešto za ništa”, spreman trajnije djelovati na sistemskim promjenama kao što su priznanja šireg spektra ljudskih prava (uključujući i prava primalaca spomenutih socijalnih usluga), promjena općeg odnosa spram okoliša ili odnosa prema drugima u međunarodnim razmjerima. Ovaj napredak se, kao što je ranije rečeno, najviše ogleda u lokalnim „grassroots“ organizacijama, koje su najposvećenije unošenju društvenih promjena, bile te promjene tek dopuna kojom se društvo čini obzirnijim spram slabih i isključenih, ili pak promjene čitave društvene svijesti efektnim ukazivanjem na “sistemske greške” što sistematski proizvode nepravdu i štetu. Takvo praktično djelovanje je svojevrstan izraz radikalne kritike postojećeg sistema. O civilnom društvu ne bi bilo ni govora kada bi ono

jednostavno, bilo prešutno, bilo ideologijski, prihvatalo da je s postojećim odnosima sve u redu.

Civilno društvo, prema tome, crpi svoje značenje i smisao kao briga za onaj vrijednosni "ostatak" što ostaje nepokriven, nezastupljen i neiscrpljen u tim igrama visoko koncentrirane moći. Ono je to koje održava javnost kao političko polje i ne prepušta je komercijalnoj kulturnoj industriji.

Istodobno se međutim taj rezidualni civilni faktor uopće ne može objektivno zahvatiti kao društvena kategorija, jer i nije neka posebna grupacija ili osobita vrst ljudskih bića, ponajmanje nekakav "sektor" ili grana društvene djelatnosti, nego *odnos* koji bilo koji pojedinac/pojedinka ili društvena grupa može ali ne mora uspostaviti i prakticirati spram društvene zbilje. Ono nije "društvo", nego način djelovanja, nije objektivno obilježje dijela populacije, nego njezin stav, odnos i motivacija. Nije ni stalna sastavnica društvene realnosti, nego se javlja u prelomnim vremenima, kada ustaljeni politički, ekonomski, kulturni ili socijalni obrasci postaju sporni. Civilno društvo ne govori ni o kakvom "sektoru" (mada se često govori o civilnom društvu kao o "sferi"), nego o tome da se ljudi iz bilo koje grane djelatnosti, društvenog sloja/klase i područja društvenog života mogu, ukoliko to žele, angažovati u javnom promicanju svojih interesa ili zalaganju za neke šire vrijednosti.

U razvijenim je društvima naprosto značajno porastao udio ljudi koji smatraju da ih se i naizgled udaljene i apstraktne teme političkog odlučivanja tiču, da krupne korporacije imaju toliku moć da moraju biti i socijalno odgovorne, ljudi koji te probleme dovode u odnos sa životnim vrijednostima poput kvalitete života, sigurnosti, ravnopravnosti i solidarnosti te su spremni da se njima bave u javnosti. Mnogo je prisutniji odnos prema politici kao nečemu isuviše važnom da bi se prepustilo samo političarima. Civilno društvo tako podrazumijeva i stalno "miješanje u unutrašnje poslove" tijela vlasti, na načine na koje oni što u njoj ne sudjeluju to već mogu činiti: traženjem informacija, propitivanjem političkih odluka i mjera u javnim raspravama te afirmiranjem vrijednosnih kriterija.

Trebalo je više od deset godina da sasvim neorganizovana i marginalna grupa zagovarača civilnog i otvorenog društva evoluira u mrežu od nekoliko stotina međusobno povezanih organizacija civilnog društva koje su sposobne da stvore zajednički cilj i dobiju podršku građana po pitanju ključnih socijalnih pitanja. Obzirom na ukupnu političku klimu u državi, nizak nivo razvoja demokratskih institucija, značajan uticaj grupa koje promovišu „nacionalne interese", dominaciju filozofije prema kojoj je osnovni cilj pobjede na izborima dobiti moć a ne osigurati dobrobit svih građana, prisutnost Međunarodne zajednice koja je civilno društvo izgurala iz glavnih procesa donošenja odluka, strah većine građana za vlastitu sigurnost zbog rastućih nacionalističkih tendencija na „drugoj strani" – civilno društvo je ipak napravilo popriličan proboj u ispunjavanju svoje uloge da promovira, štiti i osigurava poštivanje prava svih građana da budu uključeni u sve aspekte političkog, ekonomskog i socijalnog života.

Zaključak

Pojmovi poput “društva”, “civilnog društva”, “demokratije”, “države”, “prava” i drugih, koji su formirani refleksijom iskustva razvoja društva, privrede i politike modernog Zapada posljednjih nekoliko stoljeća, nisu neposredno prenosivi i primjenjivi na bh. kontekst. Ti pojmovi i tranzicija nipošto nisu bez značenja u ovim ex-jugoslavenskim krajevima, ali ih treba izvesti iz drugih, drugačijih, mada ne uvijek i naprednijih i razvijenijih konteksta.

Prepreke ka održivijoj politici uticaja su nedostatak socijalnog kapitala, manjak javnog poverenja i nedovoljno razvijene vještine zastupanja i lobiranja kod profesionalnih kadrova OCD-a. Faktor, međutim, koji u najvećoj mjeri limitira uticaj civilnog društva i djeluje kao generator većine ostalih prepreka je manjak legitimiteta njegovih organizacija. Svijest o potrebi da se legitimitet dâ, ili da se dobije, proizlazi iz političke zrelosti odgovornih pojedinaca – što je proces koji se u BiH danas nalazi negdje na početku.

S druge strane, većina stanovnika BiH računa na snažnu i (sve)moćnu državu, te još uvek na sebe ne gleda kao na građane odgovorne za sopstvena prava i obaveze, već se i dalje smatra običnim (podređenim) stanovnicima čiji je život u rukama države i čiji problemi su stvar državnih institucija. Ovakav koncept sužava prostor za civilne inicijative i za dosadašnji uticaj OCD-a.

Postoji nekoliko pokazatelja koji ukazuju na to da je civilno društvo BiH trenutno u pat-poziciji: na jednoj strani postoji svijest o nemogućnosti napredovanja usljed navedenih ograničenja iz okruženja i unutrašnjih nedostataka (fluktuacije profesionalaca, zamora aktivista dugogodišnjim intenzivnim naporima), a na drugoj strani, upadljivo je nezadovoljstvo malim uticajem i neprepoznavanjem uloženih napora. Iako postoji više NVO mreža u BiH (NVO Vijeće, Mreža Sporazum +, Cidi, itd.), primjetan je nedostatak tzv. „akciono usmjerenih mreža“, tj. mreža koje bi okupljale organizacije oko nekog određenog sektora, teme ili problema. Naravno, potrebne su nam i mreže koje se bave „opštim“ stvarima: izgradnjom kapaciteta NVO sektora, institucionalnoj saradnji, itd. ali primjetan je nedostatak usmjerenog udruženog djelovanja sličnih organizacija na određenim poljima kao što je smanjenje siromaštva, maloljetnička delinkvencija, položaj žena i dr. Ne treba zaboraviti ni na povremene diskreditujuće komentare u medijima koji takve inicijative dodatno otežavaju i kao najvažnije, na nedostatak finansijskih sredstava većine NVO-a.

Međutim, mora se istaći da je stvoren značajan prostor za dijalog među različitim ključnim akterima, a time i za povećanje uticaja civilnog društva. Taj dijalog je, kao i uticaj civilnog društva u Bosni i Hercegovini generalno, mnogo uočljiviji na lokalnom, tzv. grassroots nivou, dok su ovi odnosi na višim nivoima još uvijek slabi. Naravno, taj uticaj bi trebao biti usklađeniji sa činjenicom da je proteklo 16 godina i ogromnim (većinom inostranim)

sredstvima koja su uložena u BiH. Nažalost, i vrijeme i novac su za rezultat imali stvaranje NVO *elite* umjesto istinski razvijenog i cjelovitog civilnog društva.

Uprkos tome, postoje realni izgledi za razvoj jakog civilnog društva i povećanje njegovog uticaja u lokalnim sredinama – razvoj koji predstavlja značajno postignuće i koji obećava dugoročnu održivost civilnog društva u Bosni i Hercegovini.

Preporuke

Za organizacije civilnog društva i vlasti:

- Razvijati demokratske procedure unutar civilnog društva;
- Organizacije civilnog društva i mediji bi trebali sarađivati da povećaju njihovo prisustvo u javnosti i da izraze nezavisne stavove i mišljenja o ključnim pitanjima u BiH društvu;
- Organizacije civilnog društva trebaju da postanu aktivnije kada se radi o uspostavljanju i održavanju različitih mehanizama formalne, kao i neformalne, konsultacije između vlade i civilnog drušva koje bi omogućile organizacijama civilnog društva da budu više uključene u sve faze procesa koji vode do reformi politika, strategija (kao što je Strategija socijalnog uključivanja BiH - SSU) i zakona;
- Organizacije civilnog društva u Bosni i Hercegovini bi trebale poticati umrežavanje i saradnju između istraživačkih organizacija (think-tankova, instituta) i lobirati druge organizacije da implementiraju zajedničke projekte i programe u oblasti izrade, monitoringa i evaluacije rezultata i efekata javnih politika;
- Pored „opštih“, potrebno je formirati i *akciono usmjerene* mreže koje će okupljati organizacije fokusirane na jedan sektor, problem ili temu (smanjenje siromaštva, socijalna isključenost, položaj žena, prava radnika, itd);
- Raditi na jačanu građanskog aktivizma i širiti svijest o potrebi svakog građana da se aktivno uključi u društvenopolitičke procese u svojoj državi;
- Razvijati mehanizme lobiranja;
- Organizacije civilnog društva trebaju da jačaju saradnju kroz akciono i sektoralno umrežavanje i formiranje koalicija, kako bi efektnije lobirale za pitanja koja su od zajedničkog interesa vlastima i donatorima;
- Osigurati stabilno finansiranje OCD-a;
- Razvijati mogućnosti partnerstva između javnog, civilnog i privatnog sektora;
- Razvijati finansijsku transparentnost OCD-a u skladu sa EU standardima, kako bi tada one pružile dobar primjer i mogle insistirati na transparentnosti u ostalim sektorima;
- Lokalne vlasti moraju naći načina da uključe svoje građane u rasprave o javnim pitanjima;
- Participacija u javnim raspravama i drugim javnim akcijama trebala bi biti pozitivno iskustvo za građane, otvarajući mogućnosti za aktivno građanstvo te za zajedničko učenje kroz raspravu, pridonoseći time ostvarenju demokratskih načela i u praksi;
- Participacija građana mora biti integralni dio djelovanja vlasti zato što je njen osnovni zadatak jačanje demokratskih institucija u društvu.

U zajedničkom djelovanju građani i svi ostali sudionici trebali bi prihvatiti određene lične, individualne norme kao što su:

- svako ima pravo i obavezu da učestvuje u javnim procesima,
- spremnost da se djeluje kao predstavnik posebnog interesa, ali uz istodobno poštovanje interesa šire zajednice i zakona,
- predanost interesu šire zajednice,
- otvorenost i transparentnost vlastitog rada.

Literatura

1. BHAS, Federalni i Republički zavodi za statistiku u okviru DFID Projekta "Labour and Social Policy in BiH", Qualitative Study 3 - Employment, Social Service Provision and the Non-Governmental Organization (NGO) Sector -Status and Prospects for Bosnia and Herzegovina, Analysis and Policy Implications. BSAL/IBHI, Banja Luka/Sarajevo, Maj 2005.
2. Dvornik, S. Akteri bez društva. Fondacija Heinrich Boll i Fraktura. Zagreb, 2009.
3. FSU u BiH i CPCD. Na pola puta: Izdvajanja vladinog sektora za nevladin sektor u Bosni i Hercegovini za 2010. godinu. Sarajevo, FSU u BiH i CPCD, 2011.
4. http://www.sif.ba
5. http://www.soros.org.ba/civilno_drustvo.asp
6. IBHI, *Analiza NVO sektora iz perspektive socijalnog uključivanja*. Sarajevo, 2009.
7. Papić, Ž. Ninković, R. Čar, O. Integritet u rekonstrukciji: Korupcija, efikasnost i održivost u post-ratnim zemljama. IBHI: Sarajevo, 2007.
8. IBHI, *Šta da se radi? Socijalna uključenost i civilno društvo – praktični koraci.* Sarajevo, 2009.
9. Istraživački centar za globalni razvoj. http://www.gdrc.org/ngo/wb-define.html. (Stranica posjećena: 24.08.2010).
10. Jürgen Habermas, Strukturwandel der Öffentlichkeit, prevod: Javno mnenje (prev. G. Ernjaković), Kultura, Beograd 1969.
11. Papić. Ž. Slijepčević, T. Dmitrović, T. Ninković-Papić, R. Mit i stvarnost civilnog društva – Uloga civilnog društva u jačanju socijalne uključenosti i smanjenju siromaštva. IBHI: Sarajevo, 2011.
12. Popper, K. Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji I i II. Kruzak, Hrvatski Leskovac, 2003.
13. UNDP, *Izvještaj o humanom razvoju 1998*, UNDP/IBHI, Sarajevo, 1999.
14. Žeravčić, G. i Biščević, *Analiza situacije civilnog sektora u BiH*; U: HTSPE Ltd. i Kronauer Consulting. Civilno društvo: Prilozi za izradu strategije za uspostavu stimulativnog okruženja za razvoj civilnog društva u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 2009.

* Napomena: Ova analiza sa preporukama je izrađena u okviru IBHI Jedinice za istraživanje i analizu politika, uz podršku, preporuke i saradnju sa Dr. Žarkom Papićem.